

ҚЫТАЙ-АРАЛБАЙ, АМАНБАЙ БИЙ УЛЫ ҚУТЛЫМУРАТ БАТЫР, ЖАСАҰЫЛБАСЫ, БИЙ, БЕГЛЕР БЕГИ, КИМ БОЛҒАН

Турсынбаева А. (КМУ),

Наурызбаев А. (Навойи ДУ),

Юсупов О. (НМПИ).

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308870>

Кирисиў: Өткен әсирлерде Қубла Арал бойы Қарақалпақлардың жәмийетлик, соцаллық турмысында терең из қалдырған ел-журт басқарған жузбасы, бийлер, меҳрем, беглербеги, аталық, ҳәким, Аға баба ҳәм басқада лаўазымларда ел хызметинде пидайы мийнет еткен ата-бабаларымыз өмири, тағдирлери ҳаққында изертлеўлер илимий ҳәм жәмийетлик дыққатлар жаңадан басланып атыр.

Қарақалпақларда «Беглер беги» лаўазымда ел парўарлықта хызмет еткен, ел-журт басшылардың, халық перзентлериниң исми, билим-тәлими Хийўа архив ҳужжетлеринде ҳәм тарийхий әдебиятларда сақланған. Хийўа ханлығындағы, Әмиўдарьяның сол тәрәпиндеги қарақалпақларда «Беглер беги» ҳәм әмелде руў-қәўим аймақларды басқарған ел ағалары ҳаққында тарийх илимлериниң докторы Р.Қосбергенов, О.Жалилов, Г.Тохтаметов, А. Төреев, К.Аметов, Ж.Уббиниязов мийнетлеринде жазылған. Бырақ қарақалпақ беглер беглери тағдирлери ҳәм хызметлери туўралы жаңа тарийхта арнаўлы турде изертлеў болмады.

Қарақалпақлардың соңғы орта әсирдеги хам жаңа дәуирдеги мәмлекетшилиги тарийхында «беглер беги» лауазымда хызметлер болған: XIX әсирдиң басында Қарақалпақларда ең биринши «Беглер беги» лаўазымын Арал теңизи бойындағы Қоңыратлы Есенгелди бий алған. Ол ханлықта «Бас бий» ямаса «Аға бий» ҳәмелинде болған.

Архив ҳужжетлерде Хийўа ханлығының арқа шегарасында бажыхана бәндиргисинде Қарақалпақлардың «Бас бийи» - Есенгелди бий деп көрсетиледи. Демек, Есенгелди бий, Аға бий, «Беглер беги» лаўазымында мәмлекеттиң арқа шегарасының қәўипсизлигин тәмийнлеген.

XIX әсирде Қарақалпақларда еки «Беглер беги» лаўазым болды. 1856 - жылы Хийўа ханы өз ағасы Сайд Мухмудқа «Амир ал умара» яки «Беглер беги» лаўазымын бередди. Бул Хийўа ханлығында әскерий кушлериниң бас сәркардасы хызмет ўазыйпасы еди. Хийўада Қоңыратлы Мухаммед Амин Инақ дәўиринде «Он төрт руўларға» Фазыл бий «Беглер беги» басқарған [1].

Хийұа пәрманын иске асырыұ ушын 1856-жылы Қоңыратлы Есен бай бийдиң улы Қабыл бийге «Беглер беги» лаұазымына таярланды. Ол Ақ қала, Үргедеги-Жаңа қала аймағындағы Қарақалпақлардың руұ кәұим бийлерин, аталықларын жыйнап хан пәрманларын орынлаұда басшылық еткен. Устирттеги шегараның тынышлығы хәм путинлигин қорғаұға арнаұлы нөкерлер қойған. Қарақалпақ-он төрт руұдан Маңғыт Сахипназар бий «Беглер беги» лаұазымға сайланды. Ол Қарақалпақлардың арқа шығыс шегараларына нөкерлер қойған. Ол Хийұа ханының арнаұлы елшиси сыпатында Қоқанд ханына хатнама алып барып Қудыярханнан жуұап елшилерди ертип келген. Қарақалпақ «Беглер беги» лаұазымда хызмет еткен бийлердиң өмир жолына нәзер салсақ, дәслеп елиұлик, жуз басы, ақсақал, бий, жасаұыл басы хызметлерде ислеп руұлар хәм аұыл аймақта сынақтан өткен, ел шетине жаұ келсе, биз барамыз деген мәрт-ел бийлери болған.

XIX әсир ақыры-XX әсир басында Хийұа ханлығында қарақалпақларда өзин-ози басқарыұдың ески дәстури сақланды. Ел журтты, кең аймақ, шегара жерлерди қорғаұ, елде тынышлықты сақлаұ, административлик басқарыұда төрт «Беглер беги» лаұазым кәлиплести. Қарақалпақ «Беглер беги»сине төрт аталық, төрт бий бағынышлы болды. Әмиұдарьяның оң тәрeпиндеги Қарақалпақларда административлик басқарыұда әскерий сиясий реформалар болды. Әмиударья бөлиміндеги Қарақалпақларда 19 болыс, 156 ақсақаллар басқарыұы көбейди. Әмиұдарья бөлимінде болыслардың көбейип кетиұи Патш Россиясының Туркистан улкесиндеги экономикалық хәм әскерий реформалары мәмлекетлик сиясат тийкарында еди. Россияның әскерий, сиясий административлик реформасы тәсири «вассал» мәмлекет – Хийұа ханына өтти. 1910-жылы Исфандияр хан тахтына отырды, генерал-майор атағын алды. Ол ханлықтағы жерлерди, руұ-кәұимлерди басқарыұда төрт «Бегилер беги» лаұазымды қайта дузди. Қарақалпақ бийлеринен Қутлымурат бий хәм Мухаммед Юсуф бий «Беглер беги» лаұазымында исследи. Олар Хийұа ханлығының сиясий кризис, елде жаұгершилик, тынышсызлық жағдайында мәмлекетлик лаұазымды басқарып барды. Исфандияр хан заманында Қурбан Мухаммед Сардар нөкерлери Хийұаны тез-тез талап турды. Хийұа ханлығы аймағындағы тынышсызлық, жаұгершилик ел-журт басшыларына халыққа жудә қыйыншылық, социаллық турмыстың төменлеұине алып келди. 1914-1918-жыллары биринши жер жузлик урыстың ақыбетлери экономикалық кризислер, Хийұа ханлығында, Қоңырат қаласындағы әскерий қазақ бөлимлериниң кетип қалыұы, Хийұа ханлығында социаллық сиясий хәм

хуқықый, нравлықтың бузылыуы, теңсизлик себепли Хожели, Қоңырат, Қыпшақ жерлерінде ханға қарсы бас көтеріу болды.

Хожели хәкими Муртаза бий, Хожа улы Аўез Хожа басшылығындағы халық көтерілиси хәм оның трагедиялық жуўмақланыуы Қарақалпақ ел журтын басқарған бийлерге, төрт «беглер беги» ге, аталықларға, ийшан ахунларға улкен машқалалар, қыйыншылықлар алып келди. Хорезм халықлары, ел-журт, урыстан, жаўгершиликтен, ханның әдилсизлиги, нравлық бузылыуы, халықты булгиншиликке ушыратты.

1916-жылы Әмиўдарья бөлиминде патша Россиясының мәрдикарға мәжбурий алыу пәрманына қарсы халық көтерілиси болды. Ел-журт басқарған көпшилик бийлер, байлар, болыслар халық мәпин қорғауға, халықты тынышландыруға хәрекет етти.

1916-жылы Нөкис болыслығында мәрдикарға қарсы улкен көтерілис болды. Нөкис қаласының биринши хәкими хәм болысы, «ақ патша»га қырық жыл хадал хызмет еткен хәм исенген Иният Ниязов халық мәпин ойлап, мәрдикарға адам бермегени ушын болыслык лаўазыманан айырылады. Ол 1919-жылы Нөкис «автономиялы» бийғарезлиги ушын большевиклерге қарсы гуресип, азатлық ушын гуресте репрессияланды. Хийўа ханлығындағы қарақалпақлардың соңғы «беглер беги»си аралбай Қутлымурат бий ол ким болған? деген сорауға жуўап излеп аталарымыздың яднама- еске тусириўлери жазып алынды.

XX әсирдің 20-30 жыллары Қоңыратта баспашыларға қарсы гуресте ерикли отряд командири Марқабай батыр, болыс ,чекист Оразымбетов дың қол қанаты, болған Мамбет Шарип ата хәм Беглер бегиниң ақлық қызы Турсын апа Даўлетназарованың әкеси хәм атасы хаққында гурринглер айтқан еди. XX-әсирдің 20-30-жыллары халқымыз большевиклер хәм Шоралар сиясаты хәм экспанциясы жыллары не-не қорлықлар азап-акыретлер көргени тргедиялық шынлықты, социаллық яднамасы, тарийхтың ашшы сабаклары болады.

Тарийхый шегинис, XIX әсирдің 40-50 жыллары Қарақалпақлардың қытай-аралбай руўлары «Сарымай»лы, «Буйдалы», «Қусхана» аймағында шарўашылық хәм дийханшылық пенен турмыс кеширген. Хийўа ханлары хұжетлерінде: 1857-жылы Аралбай Аманбайдың 655 танап жеринен салық хәм закат өндирилгенин жазылған. Қубла Арал бойлары, Әмиўдарьяның оң тәрәпи патша Россиясы қурамына өткеннен соң, 1874-жылдан баслап бурынғы мулк жери, ўақым жерлери, бийлер, аталық жерлер бийкар етилди. Хийўа ханы тәрәпинде патша әскерлерине

қарсы азатлық үшін гүресте нөкер болған Қарақалпақ бийлери ләрьяның шеп тәрәпине, қалың тоғайлық, далаңлық жерлерге көшип, макан жайларын өзгертти. Мәселен: Ақмаңғыт Ерназар палұан бий патша администрациясының қуўдалаўынан бас саўғалап ,Амиударьяның «бер жактан - аржак ка» миграцияға, Хожели аймағындағы «Сарай ойда» жасауға мажбур болған.

Қытай-Аралбай Аманбай бий улы Қутлымурат бий, Жасаўыл басы өз руў-қәўимине «он төрт руўлар» жәмлескен жана маканда басшылық етти. Хийўа ханлығы аймағында ХІХ-әсир ақыры - ХХ әсир басында уш аймақта «Жаңа қала» ел-журт мәканы, админстративлик баскарыу- орай болды. Гөне Шоманай (Жаңа қала) , Таза Жаңа қала (Қанлыкөл) Жаңа қала (Ургеде) хан парманларын орынлаў, иске асырыўға хәким, Беглер беги, жузбасылар хызметлер етти. Қанлыкөл аймағында «Таза Жаңа қала» қурылысына Қарақалпақ беглер беги-Қутлымурат бий басшылық еткен. Ол Әмиўдарьядан саға алып жана «Бегжап» қаздырды, Әмиўдарья жағысқа. Атлы нокерлерден қараўыллар қойдырды.

Таза (Жаңа) қаланың фольклорлық архитектуралық қурылысы озгешелиги. Ески Хорезм мәмлекетиниң әскерий бекинислерине уқсас етип ылайдан пахсалы бекинис усылда салынған. Дийўалларында бир орында турып уш тәрәпке қыялап оқ атыўы гезерме тесиклери бар, қорғаныўға қолайлы, қала дөгереги терең қәндек қазылып суў менен толтырылған. «Таза Жаңа қала» қорғаны Хожели хәм Қоңырат жолдың бәндиргисинде жайласқан. Бул жерден өткен хәм кеткен кәрўанлар тоқтап дем алған. Қарақалпақ беглер бегисиниң атлы нөкерлери кәрўанлардың қәўипсизлигин тәмийнлеген. «Таза Жаңа қала»да хәкимниң, Беглер бегиниң қабыллаў ханасы, әскерий қараўылларға, нөкерлерге өжирелер, хәр қыйлы кәсип өнер усталарына арнаўлы жайлар болған. Қарақалпақлардың хожалығы хәм мәдений турмысына зәрурли затларды таярлайтуғын арнаўлы ағаш усталар, темирши уста, уйши уста, көкше уста, етикши устахана, саўдагер баққал уйи болған. Қыс айында хәр жақтан шарўалар Таза Жаңа қаланы паналап, жаўдан сақлаған. Аталар әңгимесинде Таза Жаңа қалада Қутлымурат Беглер бегиниң жасаўыл хызметинде Өтеш батыр (лақабы Қалфақ) хызмет еткен. Ол яумыт каракшысынын сырттан аңгып атқан оғынан шейит өлген, ел перзенти Ытан парўар азаматы еди. Қанлыкөл аймағының соңғы «беглер бегиси»- Қутлымурат бий өмирдиң ашшы-душшысын көрген, өз дәўириниң көреген дана бийи болған. Қутлымурат беглер беги хәм Мухаммед Юсуф беглер беги екеўи Хийўадан киятырып, жол өнсин деп бир-бирине саўаллар берип, сынасып келеди. Бир куни

Мухаммед Юсуф беглер беги Қутлымурат беглер бегиден «байлық» деген қандай болады деген?.Сонда, Қутлымурат бий беглер беги айтыпты, заман өзгерди, сиясий дағдарыс даўир басланды. Дунья-мал байлық болмайды. Уйлеги бала-шағалар * байлық* емес, хәзирги байлық ол сениң Тилиң. Шешен тилиңди қәдирле, хәр бир жақсы айтқан, маржан сөзиң өзиңе * тил + байлық* болсын деп жуўап айтып берди.

1917-1920-жыллары Хийўа ханлығында сиясий дағдарыс хәм жаўгершилик басланды. 1917-жылы Орайлық Азиядағы уш мәмлекетте (Туркстан, Хийўа, Бухара) сиясий өзгерислер пайда болды. Хийўа ханлығында «Жас Хийўалылар» ағзалары демократиялық реформалар өткерий ушын сиясий хызметлерин кущейтти. «Жас Хийўалылар» лидерлери Палўанияз хажы, Баба ахун Салимов хәм басқалар ханның монархиялық басқарыўын шеклеў бойынша хәрекетлер етти. 1918-жылы Хорезм аймағында жадидшилер хәрекетлер басланды. 1919-1920 жыллары Қоңыратта, Хожелиде, Шымбайда, Нөкисте, Шораханда большевиклердиң сиясатына, «Шура» дузимине қарсы миллий хәрекет пайда болды.

1919-1920-жыллардағы «Жас Хийўалылар» дың хәрекетине Қутлымурат беглер бегиниң қатнасы болған.Жунайд ханның хукимранлығы, большевиклердиң әскерий куш пенен Хийўа қаласын басып алыўдағы сиясатлары хәм экспанциясы жылларында қарақалпақ бийлери, беглер бегилери хәм болыслары ел басқарыўда қатты қыйыншылыққа дуўшар болды. Олар қайсы тәрепте, қайсы заманға бойсыныўға сиясий хуқықый куши, ерки, әззиллик етти. Сол жыллары Қоңыраттың «Автономиясы» ғарезлиги ушын Тәжимурат бий улы Қутлымурат бий-хаким «лакабы Бала бий» қайсы фронта, қайсы тәрепте турыўға ел журтты қалай большевиклер экспанциясынан аман сақлаўға, бағдарлаўға басқарыўда қатты булгиншиликке ушырады. Қарақалпақтың атақлы еки ел ағасы- Қутлымурат бий (бала бий) хәм Қутлымурат беглер беги хызметлери- Хорезмде хәм Әмиўдәрья бөлиминде булгиншилик етип атырған яумыт сәрдарлары менен мунасибетлери – *озлик хам озге* усылда болған. Яўмытлар Устирт, Қырдан киятырған кәрўанларды тонады, аўыл малларын, қыз-келиншеклерин урлап кетип турды. 1920-шы жыллары Жунайд хан, Шалтай бала, Садулла бала, Ахабай сардар, Анна Мамед хан, Нургелди, Қарахожа Азербай, Турдықылыш, Режепхан, Темир Алихан, Яхшыгелди, Дошумық хәм басқа да жалғыз атлы қарақшылар Қарабайлы, Жаңа қала, Гөне Шоманай, Кетен қала, Каракол, Кара терен, Гулдэрья, Устирт етегинде Конырат аймақларында ел-журтты уайран етти. Коныратлы Қутлымурат бий елин жаудан қорғаў ушын Ураллы Казоклар менен әскерий аукам болды, әскерий куш курал-жарак алды.

1919-1924-жыллары Бала бий озгелер (яумытлар) менен аухам болып, Кеңес хукуметине, большевиклер экспанциясына карсы гурести, ол Коныратта «Шура» хукумети, Советлик хәкимшилик орнатқан жыллары ел-журттан шыгып, Устюрт хам Қарақумды паналады. Конырат халкының жауы болған яумыт сардарларынан (өзлик) пана тапты, Жунайд хан менен бирге большевиклерге қарсы гурести. Ол 1925-жылы 2-июльда «Шыршылы» кудык бойында ауыр кеселден кайтыс болды. Кутлымурат бий (Бала бий) дин большевиклерге карсы Жунайд хан тәрепинде ол неге гурести дауам еткенин, келешекте архивлик дереклерден аныклау керек.

Жазыушы Жанабай Сапаровтын еске тусириулері тийкарында жазған «Бала бий» шығармасында, «Қызыл Конырат жигитлери» очерклеринде Көкөзекли Қыят ашамайлылар бийи Тажимурат улы Кутлымурат бий лакабы «Бала бий» аз уакыт Коныратта хәким болғаны хақкында «ауыз еки тарийх» яднама тийкарында жазған еди. Тарийхшы Шарип Бабашав «Дохмет дегиши» атлы китабында (Нөкис, 2009, 50-бетте) абырайлы ел азаматы-«АМАНБАЕВ КУТЛЫМУРАТ БИЙ (БАЛА БИЙ) - халықты өз дөгерегине жәмлеп, баскыншаларға қарсы гуресиу максетинде корғау отрядын (2000 аслам) шөлкемлестирди - деп жазған еди. (Ол әкеси *Аманбаев* емес, ал әкеси *Тажимуратов* болғанын, англамай, шатастырған еди). Большевиклер «Шура» хукуметин Коныратта тиклеу жыллары Коныратлы Молла Убби Ерниязов жана хәким болған. Кутлымурат бий «Бала бий» Конырат елинен айрылып, Жунайд ханга мәжбурий қосылған, большевиклерге карсы гуресте шейт олген. Жазыушы Абдулла Садықовтың «Сөнбейтуғын жулдыз» китабында «Конырат ханы-Бала бий» тогайдан-тогайларға кашып жургенин еслеп жазды.

Өткен әсирдің 20-30-жыллары большевиклик сиясатлар хәм идеологиялары ККОГПУ хәм НКВД тәрепинен куўдалаушылык дәуиринде заманның ауыр трагедияларын бастан кеширген, бала-шағасы, хожалыгы, тоз-тоз болған Аралбай Қутлымурат бий соңғы «Беглер беги де» көп жыллар бойы баспана излеп, туркмен ауылларында жасады. Ол қартайған халында ел-журтыма барайын деп Қаңлықөл аймағына келди. 1929-жылы гезде Тахтакөпирде большевиклердин сиясаты, Совет хукуметинин тоталитар езиушилик, надурис илажларына қарсы халық көтерилиси болды. Тахтакөпирден басланған қураллы котерилис дауамы Қыран тауда, Әмиудәрья жағасындағы Қызыл калада қанлы урыс пенен питти. 1929-жыл октябрь айында 1930-жыл басында большевиклер және катты репрессиялар баслады. Кегейли, Қоңырат, Шымбай, Хожели, Тахтакөпир аймағындағы «кәуипли» адамлар, (бай, бек, казы, аталық, бий, ийшан-ахунлар) дизимге алынып, ККОГПУ ушлик қарары менен репрессияланды. Большевиклерден

бас сауғалап эле «Жан уясынан» - Конырат аймагынан кетпегенлер: Исматулла ийшан улы Мадрейим, Атамурат бек, Урпекбай, Кудияр бай, Молла Убби, Сағадин Даукара бий улы, Даулетнияз аталык улы Айтбай хэм баска бир неше инсанлар куудалауға ушырады. «Қара дизимде» Қутлымурат беглер беги хэм онын балалары илинбей калган?! «Қара дизимде» «Беглер беги» болмаса да ОГПУ хызметкерлери «әкеси хэм баласын» қосып қамағаны мәлим. Оларды қамақтан шығарыуға ким себепли болғаны хәзирше мәлим емес. Қоңыратлы Марқабай батыр «Беглер беги» атасын жудә хурмет еткен. 1929-жылы Қоңыратта Қазақстан Улке таныу экспедициясы (баслығы Мелков) болды, сонда дилмаш Қаллы Айымбетов ел журт ишиндеги шешен, дилуар, қатты кулак аталарымыздан сөз жыйнап, Қутлымурат бий беглер беги атасын излеп, 7-ши ауылға барған. ХХ-әсирдиң 20-30-жыллары большевиклердиң репрессиялық саясаты ақыбетинен Убай хан Бахауатдинов «Хан мақсым» хэм Шымбайлы Қазы Мәулик хэм басқа да зиялылар туркменлер арасында пана тапты.

Қарақалпақ ауызеки дөретпелерин жыйнауда, әсиресе қарақалпақ шежиресин излеу, жыйнау, жазып алыу хэм баспадан шығарыуда Қаллы Айымбетовтың илимий хызмети айрықша. Ол атасы «Беглер беги» ауылына барып, хасыл маржан сөзлер тыңлаған, жазып алған. Қаллы Айымбетов, Нәжим Дауқараев Қанлыкөлдеги «Беглер беги» ауылында кексе Қутлымурат бий-беглер беги менен ушырасып, халық шежиресин, Әжинияз хэм Бердақ мийрасларынан узиндилер жазып алған. Қарақалпақ алымлары Қаллы Айымбетов, Нәжим Дауқараев хэм Орынбай Кожуров Қоңырат аймағында және экспедицияда болды. Олар Санкт-Петербурттағы Шығыс таныу институтындағы тарийх илимлериниң докторы, профессор Павел Ивановқа хат жазды. 1939-жылы 26-майда жазылған хатында «Қарақалпақ-он төрт руудын шежиресин жазған хэм сақлаған Қутлымурат беглер-беги атамыз 84 жасында қайтыс болды» деп хабарлайды. Аралбай Қутлымурат беглер-беги 1938-жылы қайтыс болған. Бизлер «Беглер бегиниң» руухый теберик мийраслары болған мухаддес «Шежиреси» қайда екен деп аталарымыздан сорағанда хәр қыйлы пикирлер айтылады. Зулым, заманның дузиу емес екенин сезип, өзи әулийеге алып барып темир аршаға салып, китаптарды көмдирген, Беглер бегиниң китаптарын молла-мақсымлар бөлисип алып кеткен. «Атама хэм әкеме» бас қайғы болып, қатты тинтиу, куудалау, жоллары китаптар тәғдирине ким итибар берди, бизлер жудә жас, кишкене едик» - дейди «Беглер бегиниң» ақлығы Турсын апа. Яднамалар хам архивлик дереклер тийкарында «умыт болған тулғаларды» еслеп исмин мәнгилестириу заман талабы.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Қарақалпақстан тарихы. Том 1. Нөкіс, 1974-жыл. 102-бет.